

“Dinî Bütünlüğün Parçalanması ve İçinden Birbirinden Farklı Yapıların, Söylem ve Grupların Çıkması İnsan Varlığının Olmazsa Olmaz Psikolojik, Sosyolojik, Ekonomik ve Siyasi Çıkmazlarından Kaynaklanıyor”

Necdet SUBAŞI*

Söyleşen:

Hicret K. TOPRAK**

H(icret K. TOPRAK): Değerli hocam, dilerseñiz söyleşimize dini hareket kavramının tanımlanması ile başlayalım. İlgili literatürü dikkate aldığımızda bu konuda bir mutabakat sağlanmış gibi görünmüyor. Ancak dini hareketlerin bir şekilde başlangıçtan itibaren sosyal bilimlerin yakından ilgilendiği konular arasında yer aldığını da biliyoruz. Size göre dini hareketler sosyolojik olarak nasıl tanımlanabilir? Dini hareketleri dini grup ya da dini organizasyonlardan farklı kılan nedir ya da bu kavramlar arasında nasıl bir ilişki kurulabilir?

N(ecdet SUBAŞI): Evet çok haklısınız. Genellikle içinde dinî bir vurgu taşıyan hemen her şeyi bu terkiyle açıklamak yaygın bir kabul görmüş gibi ancak sanki içerik pek de öyle değil. Buna karşılık dinî hareketleri, konusu ya da ilgilenen problematikleri dikkate alarak tanımlamak pekâlâ mümkün. Yine de üzerinde sıkıca durulması ve kavramın farkının net bir şekilde açığa çıkarılması gerekiyor. Dinî hareketler ifadesini genellikle odak ya da çıkış noktası din olan toplumsal nitelikli eylemler için kullanıyoruz. Dinî gerekçelendirmelere her durumda ihtiyaç duyan ve adımlarını bu referans silsilesine dikkat

* Dr., MEB, Din Sosyolođu, parafe@me.com

** Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, hicret.toprak@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4821-8768

ederek atan ve yine her durumda kendine yeni bir meşruiyet arayan hareketler için bu kavrama başvuruyoruz. İster geleneksel ister modern olsun sosyal gerçeklik dünyasında dinsel bir aidiyet, arayış, siyasi ya da manevi öncelikli tepki örgütlenmeleri, savunmaya çekilme, bütünlükten kopma veya ona dahil olma, birtakım ayrışma formlarıyla özdeşleşme, yeni birtakım tavır ve tutum değişikliklerinde buluşma ya da belli bir din dili etrafında mayalanmayı önceleyen kümelenmeler, nihayetinde dinî hareketlerin kaynak ve istikametlerini belirleyici ana çizgileri oluşturuyor. Herhangi bir dinî-toplumsal grubun kendini kuşatan ana akım dinî söyleme, verili itikat sistemine ya da rutin ritüalistik yapıya karşı kendi farklılıklarının altını çizerek harekete geçmesi, kendi duruşunu yeniden tanımlayarak varlık beyanında bulunması ve yine kendi bütünlüğü içinde kalma iradesiyle yeni bir dil, yaşama biçimi ve ortak bir dinî muhayyile aracılığıyla sınırlarını göstermesi bu tarz oluşumların olmazsa olmaz bileşenleri arasında yer almaktadır. Herhangi bir başka dinî duruma karşı eleştirel, mesafeli ya da sert bir muhalefet örgütlenmesi de aynı şekilde onları dinî bir hareket olarak görmemize fırsat verir ve zaman içinde de bu yolla kitleselleşip bilinirler. Bu vesileyle sosyal bilimlerin dinî hareketleri ihmal etmesi tabii ki düşünülemez. Bir kere her şeyden önce dinî hareketler, sosyal dünyada kendini ortaya koyma çabası içinde olan dinî duyarlılıkları, tepki ve arayışları temsil etmektedir. Bu bağlamda herhangi bir dinî harekete mensup olmak, belli bir dini formasyona, duyarlılık ve aidiyet vurgusuna ve kendini yeniden var etmiş bir topluluğa ait olmak, sıradan bir hissiyatla sınırlanmaksızın bu topluluğun tavır, düşünüş ve eylem takvimine dahil olmak demektir. Aslına bakılırsa gerçeklik dünyasında dinin ağırlığını göz ardı etmek de pek akıl kârı değildir. Hiç kuşkusuz herhangi bir dinin ortaya koyduğu yaşama desenine, sahiplendiği gündelik ya da politik söylem repertuarına karşı geliştirilmiş inanç ve davranış örüntüleriyle fark yaratan grup ve toplulukların dinî ve toplumsal getirisi, bize, ortaya yeni bir dinî hareketin çıktığını gösterir.

H: Bu noktada belki konunun daha iyi anlaşılabilmesi için geçmişten günümüze bir dini hareketin ortaya çıkış dinamikleri ile devam edebiliriz. Muhtelif örneklerini dikkate aldığımızda dini bir hareket nasıl ortaya çıkmakta ve hangi toplumsal bağlamları arkasına alarak ilerlemektedir? Bu doğrultuda dini hareketi ana gövdeden uzaklaştıran itici güç ya da güçler nelerdir?

N: İlahi vahiyle görevlendirilmiş bir "peygamber" in ya da herhangi bir "din kurucusu" nun kendine gelen veya kendi ürettiği mesajlar üze-

rinden yerleşik toplumu karşısına alması sıkça karşılaşılan bir durumdur. Oysa ki dinî hareketler, genellikle ana gövdeyi oluşturan merkezi dinî bir yapılanma içindeki sonradan ortaya çıkan farklılaşmalara işaret eder. “Sekte”, “heretik”, “sapkın” gibi suçlamalara maruz kalan bu hareketlerin birçoğu sıklıkla ana bünyeden ayrılmayı göze almanın bedelini ödemeye mahkûm edilir. Yadırganan, dışlanan ve geride kalanların öfkelerini üzerlerine çeken bu hareketler bazen ortak referans ağında kalmaları noktasında inatçı ve kararlı birtakım müdahalelere maruz kalırlar. Böylelikle “esas”ı temsil eden bütünlüğü terk ederek, zamanla kendi bağımsız dinî yapılarını inşa eden hareketler olarak varlık bulurlar. Nihayet bu hareketler zamanla, taşıdıkları dil, yükümlülük ve ortaya koydukları teolojik söylem üzerinden toplumsal bir yer ve statü elde ederler. “Fırka” ve “mezhep” gibi ifadeler eşliğinde tanımlanan ve daha çok usul ve yorum farklılıklarından kaynaklanan kopmalar, başlangıçta meşruiyeti gözetilen bir “ihtilaf” olarak değerlendirilir ve bu durum, cemaat ya da dinî topluluğu bölen ayrık bir hareket olarak algılanmaz. Hatta ilk zamanların rekabet, öfke ve ayrışma enerjisi zamanla birbirini kabul etmeyi doğal sayan bir uzlaşmaya dönüşebilir. Ancak bazen de bu farklılık gerçek bir kopma sıkı bir karşıtlık ve hatta kendine mahsus bir şekilde yeniden inşa edilmiş bir teolojide de karar kılabilir. Gerek Batı gerekse müslüman dünyada bu tür çeşitliliği örnekleyecek pek çok yapı ve hareketten söz etmek mümkündür. Aslına bakılırsa gelenek içinde birçok mezhep ya da fırka da bu gerekçelerle kendi istikametini belirlemeyi ve bu yolla müstakilleşmeyi talep eden arayışlar içinde olmuştur. Örneğin Hristiyan geleneğinde Protestanlığın, Müslüman gelenek içinde de Mutezile’nin ana gövdeden ayrılarak ve ama yine de kendilerini aynı gövdeye sadık görerek yaptıkları da tam olarak budur. Yine vurguladığım gibi geldiği kaynakla irtibatlandırılma konusundaki çabası ve kendine özgü yol alışındaki istisnailiğiyle tasavvufun -bugün modern sosyal bilim literatüründe pek fazla yer verilmesine de- bir dinî hareket olarak sayılmasını reddetmek için yeterli hiçbir argüman yoktur. Öte yandan bu hareketlerin iddia ve tutumlarını “hak” olarak görmek ve göstermek için ortaya koydukları ısrar ve yine referans dünyalarını kendi tekellerinde tutma noktasındaki çabaları da müzakere edilmeye değer tartışmalara fırsat vermektedir. O hâlde dini hareketlerin her birinin sonuçta öyle ya da böyle, bir şekilde kendi istisnai özellikleriyle temayüz eden capcanlı bir kümeyi temsil ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bununla beraber bütün bu oluşumları ana gövdeden bağımsız birer müstakil dini form olarak görmekte zorlanmamızın esas nedeni onların ana gövdeden ayrı düşmeleri ve bu kopuşlarını makulleştirmek adına yeni birtakım söylemler üretmeleridir.

H: Hocam aslında her dinin doğuş ve ilk kurumsallaşma aşamalarından başlayarak içeriden birtakım eleştiri ve tazyiklere uğradığını biliyoruz. Bu eleştiri ya da itirazlar bazen dinin bizatihi teorisine, bazen de yapısal niteliklere yönelik olarak ortaya çıkabiliyor. Mezhepleşme gibi büyük çapta bölünmelerin yanı sıra çok daha küçük çaplı ayrışmalar da her dinin tarihsel seyri içinde var ortaya çıkabilmiştir. Bu ayrışma ve bölünmeleri dikkate aldığımızda dinlerin ana gövdesi sizce hangi aşamalarda aşınmaya ya da tahrife uğramaya başlıyor? Başka bir deyişle bu itirazlar ana dini gövdeyi hangi aşamalarda tehdit ediyor?

N: Evet oldukça önemli bir soru. Bu tür durumlarda ayrılanların ve kalanların hangi ölçüler içinde ele alınıp değerlendirileceği ortaya oldukça zahmetli bir problem cümlesi çıkarıyor. Dinî bütünlüğün parçalanması ve içinden birbirinden farklı yapıların, söylem ve grupların çıkması bir kere ilk başta birbirini besleyen ihtilaf alanlarının, bu ihtilafları çoğaltan yorum çeşitliliğinin ve tabii ki bütün bunları harekete geçiren insan varlığının olmazsa olmaz psikolojik, sosyolojik, ekonomik ve siyasi çıkmazlarından kaynaklanıyor. Gerçekten de herhangi bir dinin herkesçe benimsenen ana gövdeden koptuktan sonra, nasıl olup da birbirine zıt ve örgütlü yapılanmalara fırsat verdiğini okumak gerekecektir. Öte yandan bu hareketleri dinî polemiklerin tuzağına düşerek sürekli bir şekilde ayrılıkçı, bölünmeden ve kopmadan yana hareketlerle özdeşleştirmek de başka bir sorundur. Uygulama örneklerinin sıklıkla gösterdiği gibi mesela İslam geleneğinde sıkça hatırlanan ve kendi tarihsel koşullarında tartışmasız büyük fonksiyonlar icra eden "ihya", "tecdit" ve "ıslah" gibi hareketlerin hiçbiri, İslam'ın temel esasları söz konusu olduğunda, onlardan herhangi birinden feragat etmeyi kendi hareketlerinin birer alamet-i farikası haline getirmemişlerdir. Dikkatli bir okuma bu hareketlerin nihayetinde yozlaşan, sapan, kontrolü kaybeden ve tatminkâr bir anlam üretmekten artık giderek uzaklaşan yerleşik dinî yapılardan kendini kopararak ana kaynağa erişme iddiası taşıdığını ortaya çıkarır. Yenileme, düzeltme ve hayata döndürme çabası bir şekilde hakim bir dinin insan eliyle rotasını kaybetmesi durumunda yeni ve etkili bir manevrayla asla/asıllara dönme sorumluluğunu ve enerjisini harekete geçirir. Bu nedenledir ki müslüman dünyanın geleneğinde mezhepler ve fırkalar, meşruiyet engelini aşma çabaları sayesinde çoğu zaman İslam'ın birer veçhesi olarak görülmüş, hatta takdir bile edilmişlerdir. İslam'ın ana bünyesiyle ilişkilendirilme ve meşruiyete sahip olma söz konusu olduğunda bu bağı kurmakta zorlananlar ya da buna ihtiyaç duymayanlar ise heretik olarak anlaşılmaktan yakalarını kurtaramamışlardır. Tahrife gelince, bu

ancak insanın dinle ilişkisi üzerinden tanımlanabilir. Dinlerin insanı biçimlendirmesinde bir sorun yok ancak ne var ki bazen de insan kendi heva ve heveslerinin yücelttiği arzular eşliğinde kendine ulaşan dini yeniden şekillendirme iddiasında bulunabilir. Tahrif de buradan başlar. Burada oldukça hassas sınır ve çizgiler vardır ve ne yazık ki bunların birbirine karıştığı vaki olduğunda din de iman da birbirine karşıt bir duruma evrilebilmektedir. Ne var ki bu, her iki durumda da niyet, anlam ve eylem eşzamanlı olarak belirleyicidir. İnsanın karmaşık yapısı, dünyevi hazlar ve tutkular, istikamete tutunmayı zorlayan sosyal ve beşerî etkiler, bazen direnci bezen de sapmayı önceleleyen tutumları tercih etmeyi dayatır. Tarihte pek çok din, insan eliyle tahrif edildiği suçlamasına maruz kalmıştır. İnsanın dine müdahalesi öncelikle onu kendi zamanının beklentiler dünyasına dahil etmesiyle başlar. Böylece adım adım ilerletilen süreçte “sahih din”in “din” olmaktan çıkarılmasının ve giderek başka bir şey olmasının önü açılır.

H: Evet hocam, sanırım hemen her dinin oluşum ve gelişim aşamalarında benzer süreçlere rastlamak mümkün. Peki, modern zamanlara gelecek olursak, dini hareketlerin modern formları geçmişten nasıl farklılaşıyor? Modern çağın dinamikleri içinde ortaya çıkan “yeni” dini hareketleri nasıl yorumlayabiliriz?

N: Sanki modernleşme süreci kavramsallaştırma tekelinin de el değiştirmesi anlamına geliyor. Şimdi mesela dinî hareketleri de yeni dinî hareketleri de modern bir perspektif içinde ancak kavrayabiliyoruz. Modern Batılı muhayyile yeni dinî hareketleri geçtiğimiz yüzyılda ortaya çıkan ve biraz din, biraz ideoloji, biraz haz, biraz da yapay bir maneviyat arayışının kemikleştiği oluşumlar için kullanıyor. Hiç kuşkusuz bunlardan her biri hem eklektik hem senkretik hem de endüstriyel. İlginç bir oluşumla karşı karşıyayız. Bu tanımlama çabası o kadar etkili ve güç üretici ki mesela biz İslami geleneğin epistemolojisi içinde bunlardan herhangi birine sözcüğümleri “batıl” bir gidişat bile diyemiyoruz. Olgusal olduğunu kabule, insanların yeni tercihleri olduğuna iknaya davet ediyoruz. Ana akım dinlerden devşirilmiş inançların dogmaya, ritüellerin seremoniye dönüştürüldüğü yeni cemaat tipolojileriyle karşı karşıyayız: Uzak doğu mistisizmi, Batılı ortodoksiler ve en çok da modern insanın “beşi bir yerde” mantığıyla hızla erişmek, doyuma ulaşmak ve tüketmek üzere ihtiyaca dönüşen tekno-dini üretimler.

H: Hocam son olarak 2000'li yıllardan günümüze dini hareketlerin sosyolojisinde yaşanan değişim üzerine neler söylemek istersiniz? Dini hareketler nereye doğru gidiyor?

N: Bunlar yaşanacak. Ancak bütün bu hareketlerin nereye doğru akacağını kestirmek tabii ki de kolay değil. Bunu da yaşayarak göreceğiz sanırım. Dinî yapıların çoğunda bildik geleneksel söylemlerin modern dünyanın gerekliliklerine tabi bir şekilde yeniden ele alınması söz konusu. Bu zafiyet, dini olanın bizatihi kendisiyle hemhal olmayı itibardan düşürmeyi sözüm ona kutsuyor. Ne var ki aynı zamanda absürt, ucube, idrakleri zorlayan ve makuliyet zemininde bir karşılığı olmayan yorum ve kanaatler de sahilik iddiasını elden bırakmıyor, hatta kimseye de kaptırmıyor. Bu gerilim anı endüstriyel din üreticilerinin de yeni müşteri sahası. Yeni dinî hareketlerin bir yanında istismar varsa öbür yanında da manevi tatmin gücünü yitirmiş dinlerin bilcümle yetersizlikleri var. Belki buna bir de ağır ve yüksek "dozlu" dinî müktesebattan bunalan insanın çırpınma ve yabancılaşmadan mülhem feragat hakkını eklemeliyiz. Düşünsenize, önünüzde hazır bulduğunuz şey, güçlü temsil ve ağırlığıyla sizi yormakta, bunaltmakta ya da sarhoş etmektedir. Bunları da gözden kaçırmamak gerekir. Mevcut dinlerden herhangi birine gözlerini açmış tipik-modern bir kişiliğin maddi ya da manevi yetersizliklerini, bu arada yaşadığı kaçınılmaz boşluklarını bir arayış ekseninde gidermeye çalışmasının elbette hiçbir sakıncası yok. Önemli olan bugün bize birer reçete olarak sunulan ve ileride sunulacak her ne varsa, onda rastlanabilecek, fitratı zorlayan tuhafliklar. Tuhaflık diyorum çünkü o da nihayetinde bugünkü aklımız, fikretme gücümüz, kendi tarihsel, dinsel tecrübelerimiz içinde akan bir anlam dizgesinde vücut buluyor. Dolayısıyla bu aralıkta vazgeçilmeyecek temel soru, bugünün dünyasında türlü tuhafliklarıyla arzı endam eden yeni ya da eski "dinî" hareketler karşısında sahilik arayışımızı hangi sabite, değer ve mantık silsilesiyle rayına oturtabileceğimiz, istikameti kaybetmememiz ve bütün bunlardan huzurlu bir şekilde hayatı karşılamaya ve yaşamaya devam edebilmemiz için ne yapabileceğimizdir. Belki de bugün elimizdeki sorulardan çok fitratımızdan gelen soruların peşine düşerek hakikatle inhiraf arasındaki o hassas çizgiyi fark edebilir, dinî dünyamızı yeniden tanzim edebilmek için birtakım yollar açabiliriz.

H: Değerli hocam dini hareketlerin geçmişten günümüze izlediği seyir ve konunun bugün hangi bağlamlara doğru ilerlemekte olduğu konusunda bu ufuk açıcı değerlendirme ve yorumlarınız için Tezkire ailesi adına teşekkür ediyorum.

N: Ben teşekkür ediyorum size ve Tezkire ailesine.